

Del 2

Rysshärjningarna i Norduppland 1719

Av Robert Mattson

Artikeln började i förra numret av VÄ 2019:4

Den 27 juli angrep ryssarna Västlands socken. Man mötte inget motstånd utan kunde härja fritt i tre dygn. Västlands bruk eldhärjades svårt. Bruket, arbetarbostäderna och masugnen brändes ner. Många byar jämnades med marken.

På galärernas färd mot Gävle gjordes strandhugg för att angripa Harnäs bruk. Den 30 juli ankrade 12 ryska galärer och några skärbåtar på fjärden utanför Harnäs. Ryssarna satte iland kosackpatruller som härjade svårt den kringliggande bygden utan att möta något motstånd. Bruksbefolkningen hade flytt och bland det som förstördes var masugnen, en hammarsmedja, kolhus, kvarn och bostadshus.

Först vid Gävle mötte styrkan på något egentligt motstånd. Omkring 1 000 soldater från Armfeldts och hans karoliners reträttmarsch över de svensk-norska fjällen lyckades slå tillbaka flera ryska attacker. Den 2 augusti gav von Lacy upp och vände söderut med sin eskader. Gävle-bukten härjades på vägen tillbaka. En andra gång härjades Hargs socken den 7 augusti. De gårdar som klarat sig första gången brändes ner. Mogen säd stals, maldes och bakades till bröd i de s.k. ryssugnarna. Ett antal finns bevarade på flera skärgårdsöar. Flera dödsoffer bland civilbefolkningen noterades

vid detta anfall. Skebo bruk hade klarat sig från förstörelse vid den första attacken den 15 juli. Den 8 augusti gjordes ett andra försök men majoren Kristoffer von Rosen hade tillsammans med kronobefallningsmannen Bengt Andorin organiserat en skara allmoge- och bruksfolk som nästan hade inringat en kosackpatrull på 11 man. Ryssarna lyckades fly och bruket räddades. Den 10 augusti rodde den ryska eskadern för andra gången in i Ortalaviken. Flera byar brändes ner, bl.a. ett par gårdar i Älmsta samt kaplansgården. En fientlig patrull kom till Toftinge men mötte då flera svenska trupper som samlats i all hast. Ryssarna gick snabbt till reträtt varvid en ryss blev tillfångatagen. Platsen kallas än idag för Ryssgårdet, ett fält söder om Ortalalunds brygga. Efter detta stävade galärerna mot Singö och ankrade där några dagar. Några av galärerna begav sig den 15 augusti till Grisslehamn som då brändes ner. Den 16 augusti seglade flottstyrkan under Peter de Lacys ledning mot Åland.

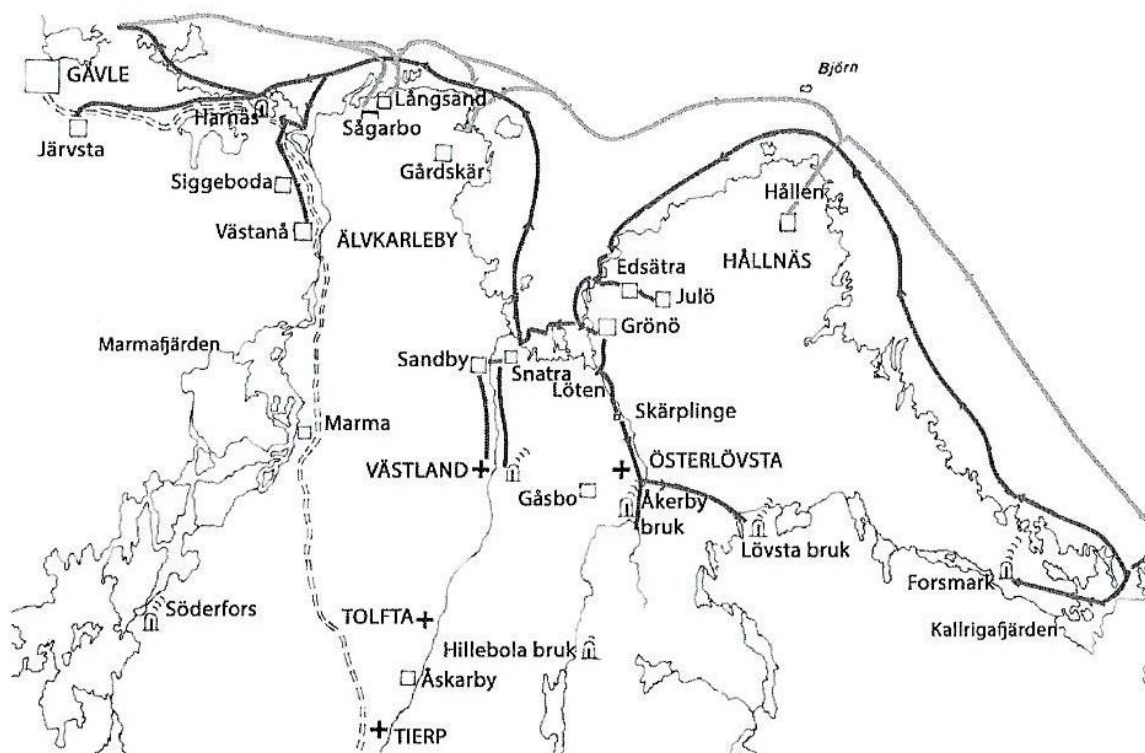
I söder hade Apraksins stora eskader härjat hela Stockholms skärgård, kusten från Södertörn ner till Norrköping. Städerna Södertälje, Trosa, Nyköping och Norrköping samt faktorier och gruvorna på Utö härjades svårt. Man hade dock inte lyckats nå Stockholm. Den 13 augus-

ti landsteg 3 000-6 000 ryska trupper vid Baggensstaket, där svenska trupper under Baltzar von Dahlheim ägnat den föregående månaden åt att förskansa sig. Dalheims tremänningsregemente (soldater i reserven) bjöd hårt motstånd, men var underlägsna till antal och sämre utbildade. De hade så när blivit besegrade om inte en avdelning ur Södermanlands regemente under överste Rutger Fuchs hade hunnit till undsättning. Apraksins galärer som sedan styrde norrut avslutade årets härjningar med att bränna ner Norrtälje den 19 augusti.

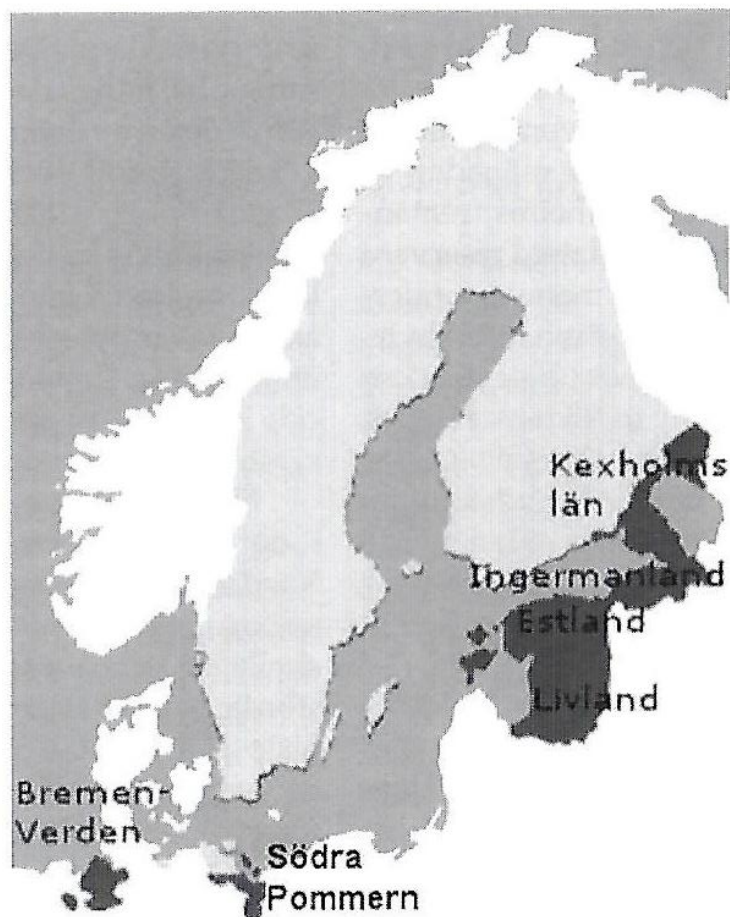
År 1720 den 27 juli lyckades amiral Carl Georg Siöblad med fem fregatter och ett linjeskepp skjuta sönder 43 galärer vid slaget vid Led-

sund vid Åland. Det stoppade ryssarnas härjningsplaner det året för större delen av ostkusten. I slutet av juli 1720 anföll dock en eskader av 35 galärer och 6 200 man Umeå och Västerbottens kuster från Vasa i Finland för tredje gången. Syftet med anfallet var att försöka locka bort den svenska flottan från Stockholm och Ålands hav. Det var den enda rysshärjningen under 1720.

Förtvivlan grep människorna i de brända byarna i Älvkarleby, Västland, Österlövsta och Hållnäs socknar efter härjningarna 1719. Hur skulle de kunna stanna här i de förstörda byarna över vintern? Någon hjälp från kronan vid uppförandet av byggnader eller ersättning för förstörd eller rövad egendom var

Karta över härjade byar och bruk i norduppland 1719.

Förlorade landområden efter freden i Nystad den 30 augusti 1721.

inte att räkna med. Visserligen erhöLL de 4–6 frihetsår. Men vad hade utfattiga bönder för glädje av att de under ett antal år var befriade från skatt, medan deras gårdar låg nedbrända. I sin förtvivlan skrev sockenborna till landshövdingen och beklagade sig. Inför risken av nya fientliga anfall mot kusten tvingades landshövdingen att inkvartera reguljära trupper i de ännu icke krigsdrabbade socknarna. Den följande vintern måste därför ha blivit en hemsk upplevelse för befolkningen i de nedbrända byarna. Landshövdingen framhöll i sin skrivelse till Kungl. Maj:t 14/4 1720 befolkning-

ens stora svårigheter sedan ryssarna bränt och härjat i socknarna. Det var inte slut med prövningarna, när vintern gått till ända. Västlands socken drabbades under det nya året även av svår missväxt. Men trots detta tvingades sockenborna att under de skattefria åren inkvartera finska trupper, delta i hållskjutsen vid Östanå gästgivargård i Älvkarleby och återuppbygga kyrka och prästgård. Sockenmännen anhöll därför om förlängning av frihetsåren, en begäran som dock inte bifölls.

Den ryske generalen Peter de Lacy ledde de framgångsrika anfällen mot svenskt territorium 1721.

Härjningarna kom att omfatta hela det svenska kustområdet norr om Gävle. De svenska försvarsinsatserna var punktvis goda men i stort alldeles otillräckliga, inte minst med tanke på ryssarnas överlägsna styrkor. Svenska försvaret kunde inte förhindra att sex städer och ett mycket stort antal byar, gårdar och torp plundrades och brändes. I den härjade staden Söderhamn brändes gevärsfaktoriet ner. Andra städer som skövlades var Hudiksvall, Sundsvall och Härnösand. Piteå härjades för andra gången. Staden Umeå utsattes en fjärde gång för härjande ryssar under Stora Nordiska Kriget. Svensk jämhantering

skadades allvarligt genom att tio norrländska järnbruk förstördes. Härjningarna 1721 framtvungade den för Sverige hårda freden i Ny- stad den 30 augusti. Vid de förnyade fredsförhandlingarna med Ryssland tilläts de svenska förhandlingarna att från början endast släppa Kexholms län, Ingermanland och Narva samt några län i östra Livland, men tsar Peter insisterade på att få behålla samtliga sina erövringar utom huvuddelen av Finland. Vid underrättelsen om att ryssarna hade samlat 115 000 man för att påbörja nya härjningar i Sverige ändrades direktiven till de svenska ombuden raskt. Man fick utan dröjsmål gå med på samt-

Härjade bruk, manufaktur och städer 1714 -1721

Härjade gruvor:

Utö	1719
Härjade järnbruk:	
Kengis	1715, 1717
Harg	1719
Forsmark	1719
Lövsta	1719
Ortala	1719
Åkerby	1719
Harnäs	1719
Västland	1719
Axmar	1721
Vifors	1721
Sunnäs bruk	1721
Ljusne bruk	1721
Östanbo bruk	1721
Långvinds bruk	1721
Iggesunds bruk	1721
Gnarps masugn	1721
Galtströms bruk	1721
Åvike bruk	1721
Härjade styckebruk:	
Stavsjö styckebruk	1719
Nävekvam	1719

Härjade faktorer:

Norrköpings faktori	1719
Norrtäljes faktori	1719
Härjade mässingsbruk:	
Norrköping	1719
Nyköping	1719
Härjade städer:	
Torneå	1716
Norrköping	1719
Nyköping	1719
Trosa	1719
Södertälje	1719
Norrtälje	1719
Östhammar	1719
Öregrund	1719
Söderhamn	1721
Hudiksvall	1721
Sundsvall	1721
Härnösand	1721
Umeå	1714, 1719, 1720, 1721
Piteå	1716, 1721

liga ryska fordringar, om det inte var uppenbart att man kunde pruta något. Någon prutmån fanns inte och den 30 augusti undertecknades fredstraktatet.

Villkoren blev att:

- Sverige avträdde Livland, Estland med öarna Ösel och Dagö, Ingermanland, Viborg med län och södra delen av Kexholms län.
- Sverige erhöll på vissa fastställda terminer 2 000 000 riksdaler för de finska landskapen.
- De av Sverige avträdde områdena garanterades religionsfrihet och fick behålla sina handelsprivilegier.
- Den svenska staten fick årligen tullfritt utföra spannmål för 50 000 rubel från Livland.
- Ryssland förbehöll sig rätten att medla i fredsförhandlingarna mellan Sverige och Polen.
- Ryssland förband sig att inte företa sig något mot Sveriges statskick, tronföljd m m, och att medverka till att ingen annan nation heller gjorde det, samt att Ryssland återlämnade övriga Finland till Sverige fyra veckor efter fredens ratificering.

Rannsakingar efter härjningarna ägde rum 1726 och Bengt Fabian Zöge von Manteufel samt ett par ytterligare befäl åtalades. Undersökningskommissionen som tillsattes 1724 insamlade ett omfattande vittnesmaterial om förhållandena i Roslagen under de ryska härjningarna. Den ställde dessutom militära

chefer och civila till svars för eventuella förseelser eller försummelse under denna tid. Tre framträdande befälhavare för trupperna i Uppland blev åtalade och dömda. Den mest kände av dem var generalmajor Fabian Zöge, som år 1725 kallades inför Undersökningskommissionen och dömdes till tre års fängelse och 3 000 dlr smts böter. Han slapp ändå lindrigt undan eftersom åklagaren redan vid rättegångens början hade krävt dödsstraff. Kommissionen fann dock en del förmildrande omständigheter, som räddade honom från livets förlust. Man ansåg att han inte handlat av otrohet mot landet utan snarare av försumlighet och bristande förmåga. Den 25 juni 1726 inkom han till Kungl. Maj:t med en nådeansökan om att slippa fängelsestraffet. Den beviljades följande år.

För ostkustens befolkning blev priset för ryssarnas terror och det svenska styrets vägran till fred mycket högt. Man tror att ca 70 000 människor blev hemlösa mellan Norrköping och Piteå. Av kuststäderna klarade sig bara Stockholm och Gävle undan lågorna.

Källor:

*Den svenska järnhanteringen och rysshärjningarna 1719-1721, Jan Lagergren
Rysshärjningarna i Norduppland,
Sven Sjöberg*

*Rysshärjningarna i Roslagen,
Sven Sjöberg*

Rysshärjningarna på Ostkusten sommaren 1719, Magnus Ullman.